

Mokslinis gyvenimas

DĖL JUBILIEJINĖJE PARODOJE IŠDĖSTYTŲ MANO DARBŲ*

Jei kas nors norėtų su jais susipažinti, reikėtų nemažai laiko ir ne visuomet pavyktų suprasti tų darbų prasmę. Žvelgdamas iš 50 metų savo kūrybinio darbo perspektyvos, norėčiau pabrėžti kai kuriuos momentus, priartinusius mane prie ano meto mokslo pasiekimų ir prioritetų.

Pirma, dešimt metų darbo atiduota disertacijai ir monografijai „Baudžiaivos irimas Lietuvoje“, 1972 m. XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje Lietuvoje vyko ūkinis pakilimas, kurio nereikia pervertinti, bet negalima ir jo nematyti. Jį lydėjo švietimo epochos idėjos ir politinė tragedija – Respublikos žlugimas.

Iš to savo darbo išskirčiau dalį, pavadintą „Laisvieji žmonės“. Kas jie tokie? Caro valdininkai dar XIX a. pradžioje, o vėliau jais sekę kai kurie istorikai vadino juos išeiviais iš Austrijos ir Prūsijos, apsigyvenusiais Žemaitijoje. Kiti istorikai vadino laisvuosius žmones bajorais, kurie neturėjo baudžiauninkų. Dar kiti – valstiečiais činšininkais, mat pas mus baudžiava buvo tapatinama su lažine sistema. Buvo ir tokių istorikų, kurie teigė, kad tai dirbtinis dalykas, atsiradęs kovojant tarpusavyje caro valdžiai ir vietos bajorams.

Paviety teismų knygose man pavyko surasti kategoriją žmonių, kurie vadinami „išeiviais“ (lenk. *pachży*), „laisvais“ (lenk. *człowiek wolny*),

„ateiviais“ (lenk. *zachorzy*). Tokie žmonės turėjo savo buvusio pono raštą, įrašytą į teismo knygą, paleidžiantį juos į laisvę. Išeivis žmogus neturėjo savo (pabraukta aut.), jis galėjo išeiti pas kitą poną arba į magdeburginį miestą. Laisvę būvę baudžiauninkai gaudavo už gerą tarnybą arba išsipirkdavo už pinigus. Kai kurie ponai, kaip S. Bžostovskis, K. Nagurskis, I. Karpis, atleido į laisvę be išpirkų visus savo dvarų valstiečius.

Visa žemė buvo valdovo arba kilmingųjų luomo išimtinė nuosavybė. Išeiviai nuomojo žemę paprastai trejiems metams pagal nuomos sutartis, vadinamas kontraktais. Išėjimo teisė jiems buvo garantuota po trejų metų vadinamuoju kvitu. Tās dokumentas skelbė, kad išeivis neliko skolingas ponui. Yra duomenų, kad laisvieji žmonės turėjo kvitų už šimtą ir daugiau metų ir gautų iš daugelio ponų. Laisvę žmonės brangino. Bet buvo atvejų (jų turiu apie 80), kai laisvasis grįždavo į baudžiąvą. Laisvieji rašė pasidavimo baudžiąvon aktus. Juose atsispindi baudžiąvos realijos: pasirinktas ponas galės jį mušti, plakti, net nužudyti. Tokie aktai buvo padiktuoti stichinių nelaimių, bado ir skurdo. Likęs be pono globos laisvasis nebegalėjo gyventi.

Pirmasis gyventojų surašymas Lietuvoje įvyko 1795–1796 m. Žemaičių bajorai užrašė pagal parapijas apie pusę gyventojų laisvais. Jų skai-

* Prof. Mečislovo Jučo 80-mečio proga 2006 m. balandžio pabaigoje Vilniaus universiteto Baltojoje salėje buvo surengta jubiliatui skirta personalinė paroda, kurioje buvo eksponuoti ir publikuoti jo veikalai.

čius buvo keleriopai padidintas. Tikėta, kad už laisvuosius reikės mokėti mažesnius pagalvės mokesčius. O kai buvo paskelbta, kad už laisvuosius reikės mokėti dvigubai daugiau negu už baudžiauninkus, bajorai ėmė per teismus grąžinti laisvuosius į baudžiauninkus. Tad tikrojo laisvųjų skaičiaus nesužinosime.

Svarbu, ar žmogaus laisvės reiškinys, Lietuvoje žinomas XVI–XVIII a., buvo būdingas ir kitiems kraštams, ar jo negalima palyginti? Vakaruose, kur nebuvo baudžiamos ir asmeninės žmonių nelaisvės, žmonės žemę iš senjoro nuomojo. Vidurio Europoje – Čekija, Vengrija, Lenkija – ir rytiniame Europos pakraštyje (tai vadinamoji Ostmitteleuropa), kur buvo baudžiava, žmonių asmeninė laisvė buvo deformuota. Pavyzdžiui, Lietuvoje nuomos sutartį laisvajam asmeniui primesdavo ponas, į ją įrašydavo net lažą, galiojo dešimties metų senaties terminas (lenk. *wolny zamieszkały*) ir pan. Čekams, vengrams ir lenkams buvo būdingi tie patys reiškiniai, kartu ir laisvųjų „savanoriškas“ grįžimas į baudžiavą. Rytuose, Rusijoje, net LDK rytiniame regione, laisvųjų žmonių visai nebuvo. Net Lietuvoje jų buvo kur kas mažiau negu Žemaitijoje.

Kai buvo naikinama baudžiava Rusijos imperijoje, lietuvių bajorai pasiūlė jiems jau žinomą variantą – asmens laisvė, žemės nuoma, o paskui žemės išpirkimas rinkos kaina. Rusijos valdžia veikė pagal savąjį variantą – asmens laisvė, privalomas žemės išpirkimas valstybės nustatyta kaina, išdėstytas penkiasdešimčiai metų. Šis variantas ir buvo realizuotas Lietuvoje, valstybei pasisavinus išperkamuosius mokesčius kontribucijų ir kitais būdais.

Antra, lenkų ir lietuvių unija buvo unikalus reiškinys Europoje. Ji gyvavo net 400 metų. Šiai temai skirta mano monografija „Lietuvos ir Lenkijos unija“, 2000 m. Unijos istorijoje 1956 m. buvo paskelbtas naujas valstybinis darinys – *Rzeczpospolita Obojga Narodów* – Abiejų Tautų Res-

publika. Aukščiausios valstybinės institucijos – karaliai ir seimas – tapo bendri visai valstybei. Dėl to daugelis istorikų iki pat šių dienų Respubliką vadina unitarine valstybe, kurioje reiškėsi tik sritinis Lietuvos partikuliarizmas ir retkarčiais pasitaikydavo atskirų asmenų separatizmo. Kiti istorikai ir po 1569 m. įžiūrėjo Lenkijos ir Lietuvos federaciją, kurioje reiškėsi ir Lietuvos valstybinis partikuliarizmas. Šiandien gausėja „federalistų“ būrys. Pas mus tezę apie federaciją pagrindė Adolfas Šapoka. Jis surinko iki tol turėtus argumentus dėl to, kad LDK išliko iki 1795 m. Tačiau svarbu ne vien konstatuoti faktus apie atskirą LDK teritoriją su sienomis, valstybines institucijas, tarp jų ir ministerijas, tolygius Lenkijos ir Lietuvos teisę bei teismus. Reikia studijų ir apie tų institucijų funkcionavimą. Dabar jau yra padaryta kur kas daugiau. Turiu mintyje A. Tylos studiją apie LDK finansus, J. Rachubos – apie pavietų administracijos personalijas (po J. Volfo studijos apie senatorių ir dignitorių pareigybes ir personalijas). V. Raudelišnas yra pateikęs naujų žinių apie Lietuvos Tribunolą ir kt., bet visa tai tik didelio darbo pradžia.

Esu peržiūrėjęs LDK seimelių instrukcijas pasiuntiniams į Seimą ir rašęs, kad XVII–XVIII a. Lietuvos bajorai uniją laikė šventu dalyku ir nėra net užuominos apie jos nutraukimą. Kita vertus, jie lenkus vadino „koroniažais“ – svetimtaučiais ir indigenato teise gynėsi nuo jų invazijos į Lietuvą. Veikė juos ne vien senos Lietuvos valstybingumo tradicijos. Lietuvos bajorai neįsileido lenkų, neturinčių Lietuvoje dvaro ar dvarų, į valstybines institucijas. Seimeliuose buvo teigta, kad tokiu atveju svetimšaliai lenkai mus valdys, teis ir net paprašys mus prijungti prie Lenkijos (kaip atsitiko 1569 m. su Palenke). Tą buvo ne tautiniai, o luominiai motyvai, kurie ir padėjo Lietuvai išlikti iki 1795 m. Lenkų istorikai respektavo į mano teiginius ir Torūnėje išleido mano knygą „Unia Plsko – Litewska“, 2004 m.

Trečia, Lietuvos metraščiai yra sena ir nuolat atnaujinama mano tema. Paskutinė jos redakcija pavadinta „Lietuvos metraščiai ir kronikos“, 2002 m. Istorinėje literatūroje jau seniai buvo žinoma ir neginčijamai įrodyta, kad Smolenske prie stačiatikių monopolijos XV a. buvo parašytas ankstyvasis LDK (rusų istorikų vadinamas vakarinių rusų) metraštinis sąvadas. Jau 1428 m. raštininkas Timotiejus Smolenske parašė „Pagyrimą Vytautui“. Manau, kad man pavyko išskelti prielaidą, jog tas rašinys buvo susietas su ruošiamą Vytauto karūnacija. O kad XV a. vidurio metraštiniam sąvade panaudotas vadinamasis Vytauto memorialas, rašytas 1390–1392 m. esant jam bėgliu Ordino žemėje, nustatė S. Smalka. Keletą kartų esu rašęs apie lietuvių kilmės iš romėnų teoriją, pakliuvusią į vidurinį Lietuvos metraščių sąvadą. Manau, kad ji atsirado XV a. pabaigoje tarp Lietuvių studentų humanistų. Joje siekiama įrodyti Lietuvos valdovų pastangas užvaldyti rusų žemes ir tų žemių sostinę Kijevą. Esą nei Lenkijos, nei Maskvos valdovai to nepadarė, o padarė Gediminas – teisėtas rusų žemių valdovas, ir jo palikuonys. Tos teorijos smaigalys nukreiptas ne į lenkus, o į Maskvos rusus. Dėl plačiosios Lietuvos metraščių redakcijos arba vadinamosios Bychovco kronikos. Istorikų pastangos jos rašymą nukelti į Slucką, pas kunigaikštį Jurijų, kitų – pas Lietuvos kanclerį Albertą Goštautą į Vilnių lieka hipotezėmis. Atrodo, ir man nepavyko (pagal kolegų kritiką) įrodyti, kad ji bu-

vo rašoma prie Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio.

Ketvirta, knygoje „Žalgirio mūšis“, 1999 m., yra susumuotos žinios iš literatūros ir pasiremta Sveno Egdalio atradimu dėl lietuvių manevro mūšio metu.

Penkta, knygelė „Krikščionybės kelias į Lietuvą“, 2000 m., skirta parodai aptarti, nors joje yra kai kurie momentai dėl bandymų apkrikštyti lietuvius Gedimino, Algirdo ir Kęstučio laikais.

Šešta, esu įteikęs leidybai rankraštį apie Lietuvos parapijas XV–XVIII a. Tikiuosi, kad dar šiais metais knyga pasieks skaitytoją. Parapijų tinklas kūrėsi šimtmečiais. Iš pradžių jos atsirado miestuose ir miesteliuose valstybės ir privačiose žemėse. Kaimuose, kurie virto bažnytkaimiais, pirmiausia atsirado parapijų filijos. Jos tik XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje virto parapijomis. Be fundacijos klebonui negalėjo būti parapijos. O kas skatino tas fundacijas? Kilmingujų jaučiama atsakomybė prieš Dievą ne tik už savo, bet ir savo pavaldinių dvasinį gyvenimą. Tai rodo fundaciniai aktai ir testamentai. Katekizavimas, giedojimas ir net Šv. Sakramentų teikimas vyko lietuvių kalba. Bažnyčia padėjo išlaikyti lietuvių kalbą ir net etninę liaudies kultūrą, o tai ir buvo pamatas tautiniam atgimimui. Kilmingujų sulenkėjimas nepasiekė būsimos moderniosios lietuvių tautos kamieno liaudies.

Pažadėti ką nors daugiau parašyti, suprantama, negaliu.

Mečislovas Jučas